

Петро Полішук,
ад'юнкт кафедри філософії права
та юридичної логіки
Національної академії
внутрішніх справ

УДК 340.12:351.74

Основні детермінанти формування правосвідомості в сучасних умовах суспільного буття

Суспільно-політичні, соціально-економічні трансформації, що відбуваються в сучасних країнах світу і в Україні зокрема, зумовлюють підвищення уваги до проблеми правового регулювання суспільних відносин. У цьому контексті особливої актуальності набуває питання правової свідомості окремої особистості, соціальної групи, суспільства в цілому. Правосвідомість виступає найважливішою складовою правового життя і, значною мірою - суспільного буття, оскільки вона, з одного боку, відображає правову дійсність конкретної країни, а з іншого – постає одним із основоположних чинників конструювання соціальної реальності. Більше того, через аналіз правосвідомості є можливість оцінити місце й роль права в системі суспільних відносин. Таким чином, наукової значущості набуває з'ясування основних детермінант формування правосвідомості в сучасному суспільстві.

Проблема правосвідомості постає об'єктом дослідження великої кількості сучасних вітчизняних і зарубіжних вчених. Серед цих досліджень слід насамперед виокремити праці С. Алексєєва, Г. Балюк, С. Гусарєва, І. Зозулі, А. Колодія, В. Копейчикова, М. Костицького, П. Макушева, В. Нерсесянца, В. Сальникова, С. Сливки.

У працях цих вчених значна увага приділяється аналізу змісту категорій «правосвідомість», «професійна правосвідомість», «етика працівників міліції», «правова культура» тощо.

Разом із тим, потрібно зазначити, що хоча питання сутності правосвідомості, її структури, функцій є досить розробленими як в системі філософської думки, так і в юридичній науці, однак проблема детермінації формування правосвідомості в сучасних умовах потребує додаткового теоретичного аналізу, що і є метою даної статті.

Означена мета наукового дослідження передбачає необхідність розв'язання наступних дослідницьких завдань: здійснити філософсько-правовий аналіз основних сфер сучасного суспільного буття; розглянути основні детермінанти формування правосвідомості в сучасному суспільстві.

В якості методологічної основи даної статті, на нашу думку, доцільно обрати системний підхід, адже він уможлиблює розгляд правосвідомості як невід'ємного елемента системи суспільного життя, виокремлення основних чинників її формування.

І хоча в юридичних науках вже робилися спроби системного аналізу правосвідомості, однак при цьому не було враховано розмаїття онтологічних чинників її формування. Всебічне вивчення цих детермінант, їх цілісне бачення є необхідним для ефективно організації правового виховання з метою формування високого рівня правосвідомості, правової культури як працівників правоохоронних органів, так і пересічних громадян.

Системний підхід дозволяє передбачити поведінку системи, визначити її властивості та функції. А тому, досліджуючи чинники, які впливають на правосвідомість, необхідно зазначити, що система основних детермінант формування правосвідомості визначається системною природою самого суспільства, розмаїттям зв'язків між його елементами. Таким чином, система детермінант формування правосвідомості являє собою сукупність взаємопов'язаних явищ, процесів, феноменів суспільного буття, котрі здійснюють вплив на правосвідомість індивідів, соціальних груп, соціуму в цілому.

Правосвідомість відображає правовий аспект суспільних відносин, принципи і схеми правового спілкування між членами суспільства, зумовлені економічними, політичними, духовними та іншими чинниками [1], і в свою чергу впливає на них. Економічна, політична, духовна сфери

суспільного життя включають в себе нормативну, інституціональну, комунікативну, функціональну й ідеологічну підсистеми.

Так, важливою складовою будь-якої сфери суспільного буття є сукупність нормативних компонентів (нормативна підсистема). До них відносяться всі соціальні (правові, моральні, релігійні) норми, що регулюють суспільні відносини. Кожна сфера суспільного буття регламентується та розвивається у відповідності з певними правилами, набором норм, що відрізняються різними формами регламентації, відповідальності, мірою значущості в системі суспільних відносин. Пріоритетна роль належить правовим нормам, які є основним чинником, що безпосередньо впливає на свідомість. Практично будь-яка сфера суспільного буття тією чи іншою мірою регулюється нормами права, котрі являються основою нормативної системи.

Правосвідомість є частиною правової сфери і, в першу чергу, обумовлена саме її впливом. У свою чергу правові норми відображаються правосвідомістю: їх знання є одним із показників рівня правової свідомості індивіда чи соціальної групи. Важливо зазначити, що відношення індивіда до правових норм не означає відношення до права в цілому, оскільки різні правові норми можуть викликати у людини різну реакцію.

На правосвідомість впливає не лише зміст правових норм, але й якість їх відображення в нормативно-правових актах, бо їх некоректне формулювання призводить до неоднозначного розуміння, ускладнює діяльність суб'єкта правозастосування.

У функціональній підсистемі правової сфери відчутний вплив на формування правосвідомості здійснює такий компонент, як соціально-правова активність. Останню можна означити як суспільно корисну, свідому, творчу діяльність людини у правовій сфері, засновану на повазі до права, визнанні високого престижу правових закладів. Тобто соціаль-

но правова активність не є простим дотриманням правових норм, оскільки право присутнє у свідомості людини, у її уявленнях, звичках, правосвідомості. Таким чином, між правосвідомістю і системою права та законодавства існує тісний взаємозв'язок, оскільки суб'єкти правосвідомості повинні знати і поважати чинну систему права і законодавства. Тож правосвідомість творить право, яке у свою чергу, впливає на розвиток правосвідомості всіх суб'єктів суспільних відносин.

У індивіда, навіть без глибоких правових знань, завдяки впливу моральних і релігійних норм формуються позитивні установки на правомірну поведінку. Однак, знання правових норм ще не гарантує правомірної поведінки, якщо людина зневажливо ставиться до інших соціальних норм, зокрема норм моралі.

Мораль і право входять до числа основних регуляторів суспільних відносин. Але норми моралі й норми права інколи не співпадають. Такі протиріччя спонукають людей задуматися про справедливість законів. А враховуючи те, що для українського менталітету справедливість є основним критерієм в оцінці соціально-правових явищ, діяльності, можна зробити висновок, що невідповідність закону загальноприйнятим нормам моралі здатна викликати у свідомості мас негативне відношення до права, законодавства, державної влади.

Основний вплив на правосвідомість здійснюють елементи правової та моральної сфер як об'єкти, що безпосередньо нею відображаються. Але разом з тим, звичайно, не менше значення мають й інші сфери, в тому числі й ті, які не мають безпосереднього зв'язку з правом.

Будь-яка сфера суспільства представлена сукупністю відповідних органів, організацій, закладів, котрі мають певну структуру і відповідну мету діяльності. Наприклад, у політичній сфері це державні органи й політичні партії, в соціальній – органи соціального захисту населення,

благодійні організації, в релігійній – церковні інституції. Для багатьох наших співвітчизників властиво перекладати відповідальність за вирішення всіх проблем на владу. Низький рівень добробуту, поширення злочинності, соціальні конфлікти – все це в уявленні громадян сприймається як результат неефективного правового регулювання суспільних відносин, а також як професійна некомпетентність і неспроможність керівництва держави. Таким чином, інституціональна підсистема політичної сфери, будучи безпосередньо пов'язаною з правом, також є об'єктом, з одного боку - оцінювання правосвідомості, а з іншого – фактором, що впливає на її формування.

Інституціональну підсистему інформаційної сфери складають всі організації, діяльність яких пов'язана з процесом передачі, обміну інформацією. Це зокрема засоби масової інформації й комунікації. Всі вони здійснюють потужний вплив на свідомість населення, на засвоєння людьми широкого спектру соціальних норм, на формування ціннісних орієнтацій і, відповідно, відіграють далеко не останню роль у формуванні правосвідомості.

Кожна сфера суспільного буття включає певну систему відносин, які складають комунікативну підсистему. Важлива роль у формуванні правосвідомості належить правовим відносинам, що входять в комунікативну підсистему правової сфери. Правовідносини в яких беруть участь індивіди і соціальні групи, будучи проявами правової дійсності, відображаються в їх правосвідомості. Говорячи про суспільні відносини, як форму комунікації, нетреба забувати про комунікативні засоби, які є важливою складовою сучасної інформаційної системи. Мова йде про сучасні інформаційно-комунікативні технології, котрі є потужним каналом передачі великої кількості інформації. Разом з потоками інформації індивід засвоює певні правові ідеї, уявлення, котрі він співвідносить з раніше

отриманими знаннями, зі своїми звичками, політико-ідеологічними переконаннями, всебічно аналізує й оцінює нову інформацію і включає її в програму своїх дій. Сьогодні важливу роль в пошуку правової інформації відіграє Інтернет, який створює умови для інтерактивного спілкування і взаємодії громадян з органами державної влади й спеціалістами правової сфери. Це виражається, наприклад, у функціонуванні електронних урядів, завдяки яким підвищується рівень соціальної активності населення; людьми усвідомлюються нові можливості впливу на політичну, економічну, правову системи суспільства, а також безпосередньо на державну владу через відповідні сайти й портали [2, с. 416].

Без сумніву, інформаційна, політична й правова сфери дуже тісно пов'язані між собою, а тому комунікативну підсистему в сучасних умовах суспільного буття можна віднести до найважливіших чинників формування правосвідомості.

Наступна підсистема – функціональна, вона включає в себе такі елементи як: діяльність, поведінка суб'єктів права тощо. У правовій сфері важливим функціональним компонентом є правова діяльність і правова поведінка осіб, котрі можуть бути як правомірними, так і протиправними. Така поведінка є об'єктом оцінки правосвідомості й, таким чином, впливає на її формування.

Ще одна важлива підсистема детермінант – ідеологічна, що пронизує всі форми суспільної свідомості, з якими правосвідомість знаходиться в тій або іншій взаємодії. Ряд дослідників справедливо зазначають, що найбільш тісно правосвідомість пов'язана з моральною й політичною сферами.

Зв'язок правосвідомості з політичною формою суспільної свідомості простежується в залежності правової ідеології, як структурного рівня правосвідомості, від політичної ідеології. Науковці зазначають, що правова ідеологія, як результат свідомої

діяльності людей, виступає спочатку лише як частина загальнополітичної ідеології певного класу, що відображає його погляди на устрій державної влади й фіксує їх у відповідних програмах партій, деклараціях, маніфестаціях, а потім, за наявності відповідних умов, втілюється в законодавчих актах, завдяки чому набуває загальноправового характеру.

Деякі вчені вважають, що саме правовій ідеології й правовій психології, у структурі правосвідомості, належить головна роль, адже в соціальній дійсності не трапляється жодного правового явища або процесу, де так чи інакше не були б відображені ідеологічні й психологічні чинники [3, с. 167]. На думку вітчизняного вченого М. Цимбалюка, правова ідеологія становить собою систематизоване ядро всієї суспільної правосвідомості з погляду природно-правових цінностей. У ній відображаються й обґрунтовуються ідеали, інтереси, потреби, завдання розвитку суспільства [4, с. 6].

Правова ідеологія є системою поглядів та ідей, у яких виражається осмислення, усвідомлення, розуміння правової дійсності різними класами, соціальними групами, правлячими елітами. Соціальна значущість правової ідеології полягає у визначенні чітких правових критеріїв оцінки соціального буття, його цінностей, утвердження гармонійних відносин між індивідом, суспільством і державою.

Правова ідеологія повинна нести в собі духовні, гуманістичні принципи, бути зорієнтованою на загальнолюдські цінності, бути морально оздобленою, створювати сприятливі умови для суб'єктів суспільних відносин, що сприятиме реалізації їхніх прав, свобод, законних інтересів, формуванню демократичного, соціально значущого політико-правового режиму. Тобто, правова ідеологія має відображати прогресивні ідейні погляди своєї епохи, не відкидаючи при цьому соціально-історичного досвіду нації.

У науковій літературі також вказується на тісний взаємозв'язок правосвідомості з іншими формами суспільної свідомості: наукою, філософією, релігією тощо.

Таким чином, все розмаїття детермінант формування правосвідомості, може бути представлене у вигляді певних підсистем, елементи яких пов'язані між собою. Ці взаємозв'язки по суті є суспільними відносинами, оскільки їх суб'єктами є або індивіди, або соціальні групи.

Отже, результатом дії вказаних детермінант є відповідні зміни правосвідомості, що й складають процес її формування, яким би не був кінцевий результат: чи то ідеальна правосвідомість соціально активної особистості, чи то деформована правосвідомість. Причому навіть сформована правосвідомість особистості не є статичним явищем, вона є відкритою системою, де зміни в навколишньому середовищі можуть приводити як до деформації правосвідомості, так і до підвищення її рівня. У будь-якому випадку це є формуванням правосвідомості, результатом дії відповідних детермінантів.

Ще однією важливою обставиною, яку потрібно враховувати в процесі формування правосвідомості є те, що правосвідомість сучасної людини – це певною мірою спадок минулого, оскільки цінності і стереотипи, які входять в її структуру, формувались протягом життя декількох поколінь. Тому, враховуючи історичний досвід, можна виокремити ряд чинників з минулого, від яких залежить правосвідомість сучасного суспільства.

Дослідження особливостей, закономірностей історичного розвитку нації, взаємовідносин держави й особистості дозволяє зрозуміти юридичний дух народу, його правовий світогляд, стереотипи поведінки.

Якщо проаналізувати українську культуру, то можна стверджувати, що в нашому суспільстві завжди відводилася особлива, провідна роль державі, а право і моральність традиційно

визнавались поняттями близькими і співвідносними. У системі соціальних взаємодій моральність являлась досить значущим критерієм оцінки діяльності держави і права. Такі моральні цінності як патріотизм, справедливість, обов'язок, честь, гідність, совість та інші протягом багатьох років являлись основою української національної самосвідомості.

Разом з тим, історія й особливо нещодавні події в нашій державі, показують, що далеко не завжди відносини між народом та державою мали гуманістичний характер, найчастіше держава сприймалась громадянами як репресивний механізм. Відповідно й наявний український правовий нігілізм формувався історично.

Говорячи про світоглядні основи української правової ідеології, можна констатувати, що сучасна українська правосвідомість зберігає багато юридичних, психологічних, ідеологічних відбитків радянського минулого. Перехід від однієї соціальної системи до іншої - нової зумовив деяку невизначеність правосвідомості громадян, які вимушені були пристосовуватися до цінностей нового правового, політичного та економічного устрою. На жаль, сучасний правовий розвиток українського суспільства характеризується ідейною, стратегічною, світоглядною невизначеністю. Це надає відповідного негативного відтінку українському праву, його смислово-доктринальному, аксіологічному, нормативному змісту, практиці його реалізації.

У цьому зв'язку важливого значення набуває правовий менталітет українського народу, який також суттєво впливає на формування правосвідомості. На думку вітчизняного вченого О. Менюка правовий менталітет «пронизує собою правосвідомість в цілому, зберігає певну ідентичність, яка відповідним чином відбивається на змісті правової культури окремого народу, нації і надає їй специфічного відтінку, відбиває їх національну самобутність» [5, с. 49].

Правовий менталітет тісно взаємодіє зі структурними елементами правосвідомості, яка виконує роль координатора, що спрямовує правовий рух етносу у потрібне (з погляду державної влади) русло, будучи, таким чином, провідником юридично значущих для людини ідей та установок в їх діяльність і поведінку. Правова ментальність виконує функції збереження отриманих у минулому етноісторичних та культурно-правових цінностей, зберігаючи тим самим їх самотність [6].

У правовому менталітеті українців замість тріади «істина-закон-право» домінує інша схема – «правда-совість-справедливість». У суспільній свідомості українців правдивий і справедливий суд, вчинки у відповідності з повелінням совісті й справедливості зовсім не тотожні дотриманню формальних правил, що складають позитивне право. Тобто культ зазначеної тріади спрямований компенсувати деяку «бездушність» нормативних правил і законів, конститууючи специфічний тип правової ментальності.

Однак, на формування правосвідомості впливають не лише чинники історичного розвитку держави. Адже з розвитком історії людства принци-

пи свободи, рівності, справедливості, гуманізму набули досконаліших форм відображення у правосвідомості суспільства. Правове буття сучасних демократичних держав містить в собі основи загальнолюдських цінностей, втілених в концепціях «правової держави», «верховенства права», у визнанні й реалізації прав, свобод людини і громадянина.

Враховуючи все вищезазначене, можна констатувати, що розглянуті сфери суспільного буття є підсистемами загальної системи детермінант, які значною мірою впливають на формування і функціонування правосвідомості. Їх вивчення є важливим в контексті вирішення питання правового виховання, формування, підвищення рівня правосвідомості як окремої особи, так і спільноти в цілому. Знання основних детермінант правосвідомості дозволить впливати на процес її формування, корегувати й спрямовувати її розвиток в потрібному напрямку, ефективно організувати правове навчання і виховання. Разом з тим потрібно враховувати, що вплив тих чи інших чинників на правосвідомість може бути різним, тому система детермінант правосвідомості потребує певного контролю і регулювання.

Список використаних джерел

1. Назаренко Є. В. До питання про поняття правової культури / Є. В. Назаренко // Правова культура і підприємництво. – К., 1999. – С. 19–25.
2. Информационное право: актуальные проблемы теории и практики: монография / Под общ. ред. И. Л. Бачило. - М.: Юрайт, 2009.- 530с.
3. Чефранов В. А. Правовое сознание как разновидность социального отражения : философско-методологический очерк / В. А. Чефранов. – К., 1976. – 210 с.
4. Цимбалюк М. М. Формування правосвідомості громадян у процесі розбудови громадянського суспільства : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12 «Філософія права» / М. М. Цимбалюк ; Нац. акад. внутр. справ України. – К., 2004. – 16 с.
5. Менюк О. А. Правова культура і підприємництво / О. А. Менюк. – К. : Орion, 2003. – 249 с.
6. Крыгина И.А. Некоторые культурно-правовые аспекты российского менталитета / А.Ф. Крыгина // Право и культура: проблемы взаимосвязи. – 1996. – №3. – С. 43-54.

Поліщук П. В. Основні детермінанти формування правосвідомості в сучасних умовах суспільного буття

У статті здійснено філософсько-правовий аналіз системи детермінант формування правосвідомості в сучасному суспільстві. Доведено, що правосвідомість ґрунтується на історично визначеній системі економічних, політичних, соціальних, духовних відносин. Зазначено, що кожна сфера суспільного життя включає в себе ряд підсистем, які також впливають на формування правосвідомості. Зроблено висновок, що знання основних детермінант дозволить ефективно організувати правове навчання й виховання як базових механізмів формування правосвідомості.

Ключові слова: свідомість, правова свідомість, право, суспільство, мораль, правове виховання.

Полищук П. В. Основные детерминанты формирования правосознания в современных условиях общественного бытия

В статье осуществлена попытка философско-правового анализа системы детерминант формирования правосознания в современном обществе. Доказано, что правосознание основывается на исторически определенной системе экономических, политических, социальных, духовных отношений, и, в свою очередь, влияет на них. Отмечено, что каждая сфера общественной жизни включает в себя ряд подсистем, которые также влияют на формирование правосознания. Констатируется, что знание основных детерминант позволит эффективно организовать правовое обучение и воспитание как базовых механизмов формирования правосознания.

Ключевые слова: сознание, правовое сознание, право, общество, мораль, правовое воспитание.

Polishchuk V. The main determinants for legal consciousness formation in modern social existence

It is proved that legal awareness of society is based on historically determined system of economic, political, social and spiritual relations. It is noted that every sphere of society includes a number of subsystems, which also affect the formation of legal awareness. It is stated that knowledge of the main determinants will effectively organize legal education as basic mechanisms of the formation of legal awareness.

Key words: consciousness, legal awareness, law, society, morality, legal education.